

A MAGYAR HANGREND A TOLDALÉKOK FELŐL NÉZVE

NYIRKOS ISTVÁN

1. A magyar szavak hangrendi kérdései és a szavakhoz illeszkedő toldalékok rendszerszerű vizsgálatára többen tettek ugyan kísérletet, sőt nem egy esetben sikeres kísérletet (Bárczi 1958: 102–3; Hajdú 1962: 160, ill. 1976: 54; Szépe 1958: 105–29; Sima 2005: 43–54; Kis 2005: 5–26), de a toldalékok felől nézve elsősorban talán Szépe György, Sima Ferenc és Kis Tamás vizsgálatai tűnnek igen alaposaknak és nagyon széleskörűeknek. Ezekhez kapcsolódva azonban célszerű továbbgondolni az általuk mondottak ellenére is egy-egy kérdést.

2. Úgy látom ugyanis, hogy a magyar toldalékok illeszkedése érdekes képet mutat, akár a finnugor szóőrökség adatai, akár a magyar nyelv jövevény elemei felől vizsgálódunk. A magyar toldalékok (ragok, jelek, képzők) – amint az köztudomású – jellemző módon lehetnek **egyalakúak** (-ni, -ért, -ig, -i, -ik/-dik, -si, -ít stb.), **kétalakúak** (-ba/-be, -ban/-ben, -tól/-től, -gat/-get, -hat/-het, -a/-e, -unk/-ünk stb.) és **háromalakúak** (-szor/-szer/-ször, -hoz/-hez/-höz, -kod/-ked/-kőd, -dos/-des/-dös stb.). Ez alkalommal – témánk szempontjából – kizárólag az egyalakú végződés kérdéseit érdemes figyelemmel kísérnünk. Azt látjuk ugyanis, hogy itt az alapszó hangrendjéhez illeszkedés nem kötelező érvényű, egyformán járulnak a magas és a mély hangrendű szavakhoz. Ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy ezekben a végzésekben -i, -í, -ë, -é hangok fordulnak elő. Ez a két rövid és két hosszú magánhangzó pedig az illeszkedés szempontjából **semleges**, azaz **neutrális** volt egy meglehetősen általánosnak mondható vélemény szerint (vö. Itkonen 1961: 64–5; s az ő nyomán Papp 1972: 49). A két-két semleges magánhangzó már az uráli/finnugor korban is kombinálódhatott egy szó hangszerkezetén belül mély magánhangzókkal (*a, o, u*) is. Ezért van az, hogy ősi eredetű szavaink egy részében végzések előtti helyzetben vegyes hangrendűséget találunk (pl. *ín – inas, nyíl – nyilak, i-szik – i-vás, i-hat* stb.).

3. A kutatások azonban újabban oda vezettek, hogy az uráli alapnyelvben – a korábbi kutatásoktól eltérő álláspont szerint – a rövid magánhangzók rendszerében előfordult a veláris *j* hang is. Hadd idézzük erre a neves finn kutató: Tapani Lehtinen (2007: 57) gondolatait, aki a következőket írja: „viime aikoina on oletettu, että uralilaisessa kantakielessä on ollut myös takainen *i*-vokaali (tarkekirjoituksessa **i**). Se olisi sulautunut kuitenkin myöhemmin etiseen *i*-vokaaliin. Tämä selittäisi, miksi nykyinen *i* voi esiintyä samassa sanassa myös takavokaalien kanssa. Vokaali *e* puolestaan on ollut muinaisena aikoina nykyistä selvemmin etuvokaalinen. Sellaiset sanat kuin *mela* ja *kerta* joissa 1. tavussa on *e* ja 2. tavussa *a* eivät ole alkuperäisiä, vaan ne ovat kotiutuneet kieleen lainasanojen mukana. Alkuperäisiä suhteita edustavat esim. *kesä* ja *vetää*”.

[Magyar fordításban ez a következőképpen hangzik: „az utóbbi időben feltételezték, hogy az uráli alapnyelvben szintén volt veláris *j* (az átírásban *i*), mely később azonban beleolvadt a palatális *i*-be. Ez magyarázná, hogy a mai *i* miért fordulhat elő egyazon szóban a mély magánhangzókkal együtt. Az *e* felől vizsgálódva azt mondhatjuk, hogy egykor ez a hang a mainál világosabban volt palatális természetű. Az olyan szavak, mint

mela és *kerta*, amelyeknek 1. szótagjában *e* van, a 2. szótagban pedig *a*, nem eredetiek, hanem ezek jövevénytiszta úján honosodtak meg. Az eredeti állapotot például a *kesä* és a *vetä* képviseli.”]

Az utóbbi idők kutatásait – amelyekre Tapani Lehtinen hivatkozik – elsősorban Juha Janhunen (1982) és Pekka Sammallahti (1988) vizsgálódásai jelentik. Az uráli nyelvészet kiemelkedő finn kutatója, Juha Janhunen (1982) az alábbi első szótagi magánhangzó-rendszert rekonstruálta az uráli alapnyelvre:

<i>u</i>	(veláris) <i>i</i>	<i>ü</i>	(palatális) <i>i</i>
<i>o</i>			<i>e</i>
<i>a</i>			<i>ä</i>

Néhány évvel később – szinte el sem térve Juha Janhunenétől, de tőle teljesen függetlenül – vázolja fel Pekka Sammallahti (1988: 181) az ugyanazon korra vonatkozó rendszerét:

<i>u</i>	(veláris) <i>i</i>	<i>ü</i>	(palatális) <i>i</i>
<i>o</i>			<i>e</i>
<i>a</i>			<i>ä</i>

A 2. szótagban csak 4 magánhangzó fordult elő:

(veláris) <i>i</i>	(palatális) <i>i</i>
<i>a</i>	<i>ä</i>

A palatális *ä* párja az enyhén labiális magánhangzó lehetett, mégpedig az *â* (inkább, mint illabiális *á*), de ez nem teljesen bizonyos, csupán feltételezés – írja Tapani Lehtinen (2007: 62).

A palatális *i* megfelelője a veláris *j* lehetett, ez előfordul első szótagon túli helyzetben is. Az utolsó szótagban csak teljesen nyílt *a*-, *ä*-t használtak, valamint a zárt, veláris *j* és a palatális *i* hangot, azaz nem labiális magánhangzókat (l. Janhunen 1982: 25–6; ill. l. még Lehtinen 2007: 61–3). Szóvégen az *u*, *ü*, *o*, *e* előfordulása az említett kutatások szerint lehetetlennek tűnik. Hadd jegyezzük még meg, hogy az alapnyelvben, ha bizonyos szavakban mély magánhangzó volt (*u*, veláris *j*, *o*, *a*), szóvégi magánhangzóként csak a veláris *j* és az *a* fordulhatott elő, s hasonlóképpen, ha bizonyos szavakban a palatális *ü*, *i*, *e*, *ä* fordult elő az első szótagban, akkor az első szótagon túl csak a palatális *i* és *ä* állhatott!

Az uráli alapnyelv feltételezett veláris *j* magánhangzója helyettesítődött – első szótagon túli, de talán 1. szótagi helyzetben is a palatális *i* magánhangzóval már a kö-

vetkező korban: a finnugor alapnyelv korában –, úgyhogy innen nézve nagyon is valószínű, hogy a magánhangzó-harmónia szűkebb térre korlátozódott. Teljes joggal feltehető, hogy az uráli veláris *j* később egybeesett a palatális *i*-vel. Talán ez a magyarázata annak, hogy az *i* előfordulhatott mély magánhangzóval együtt is egy-egy finnugor eredetű szó hangszerkezetén belül (erre l. még Lehtinen 2007: 63).

3.1. Számunkra úgy tűnik, hogy a vegyes hangrendűség két módon állhatott elő: az eredetileg is feltehető két neutrális magánhangzó (*i*, *ë*) érdeméből, másrészt pedig az imént említett uráli alapnyelvi veláris *j* > finnugor palatális *i* változás következményeképpen. A veláris *j* palatálissá válását az uráli–finnugor kor határán az is segíthette, hogy a neutrális *i* már alapot (analógiát) szolgáltatott a vegyes hangrendű szavak keletkezéséhez. A döntő, az alapvető, az elsődleges hangtani rendszertani sajátosság tehát – meggyőződésem szerint – a két hang (*i*, *ë*) úgynevezett eredeti neutralitása lehetett.

A vegyeshangrendűségnek nem csupán a veláris *j* valamilyen módon való megváltozása (például palatálissá válása) volt az oka. A két (hosszú párjával együtt négy) hang neutrális jellegét fényesen igazolják az **egyalakú végződés**ek, melyekben csak *i*, *í* és (*ë* >) *é* fordulnak elő (pl. *-i*, *-ig*, *-é* birtokjel, *-ni*, *-ít/-ét*, *-ként*, *-képpen* stb.).

3.2. Ez a neutralitás néha eléggé „aktíván” jut érvényre más esetekben is, például olykor bizonyos jövevényszavak végződésének vagy szóvégének formálásában (vö. ném. *masni* ~ *masli*, *fakszni* ~ *fakszli* ’hóborn’, *krumpli*, *kugli*, *sámli*, *stopli* ~ *stopni* stb.). Az ilyen esetekben nyilvánvalónak tűnik, hogy nem *masna*, *masla*, *kugla*, *sámlla* formák jönnek létre, mivel az *-i* minden nehézség nélkül közvetlenül illeszthető éppen neutrális hang jellegénél fogva a kérdéses mély és magas hangrendű német jövevényszavakhoz (a jelenség részletes bemutatását l. Nyirkos 1994: 132–7). Úgy gondoljuk tehát, hogy az említett német jövevényszavakban az *-i* keletkezését nem a német *ɨ* sonans jellege indukálta, hanem a magyar szóalakrendszerben szokatlan abszolút szóvégi mássalhangzó-torlódások elkerülésének, illetve megszüntetésének szándéka. S hogy miért kizárólag az *-i* került a szó végére, az nem magyarázható csupán a már említett sonans *ɨ* fonetikai természetével, mivel az *-i* az *ɨ*-től eltérő sonans *-ŋ* után is ugyanúgy fellép. Ennek – nézetünk szerint – fonológiai-rendszertani oka van. Az *i* ugyanis a hangrendi illeszkedés szempontjából úgynevezett neutrális hang, mely egyformán járulhat mély és magas hangrendű szavakhoz.

HIVATKOZÁSOK

- Bárczi Géza 1958: *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás (Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek), Budapest, Tankönyvkiadó.
- Itkonen, Erkki 1961: *Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historian tutkimuksen alalta* (Tietolipas 20.), Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Janhunen, Juha 1982: On the structure of Proto-Uralic, *Finnisch-ugrische Forschungen* **44**, 23–42.
- Kis Tamás 2005: A veláris *j* a magyarban, *Magyar Nyelvjárások* **43**, 5–26.
- Lehtinen, Tapani 2007: *Kielen vuosituhannet. Suomen kielen kehitys kantauralista varhaisuomeen* (Tietolipas 215.) Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Nyirkos István 1994: Jövevényszavaink inetimologikus véghangzóiról, in Szathmári István – E. Abaffy Erzsébet – B. Lőrinczy Éva szerk. *Bárczi Géza emlékkönyv* (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai **200.**), Budapest.
- Papp István 1972: A nyelvtörténeti oktatás módszertanához, *Magyar Nyelvjárások* **18**, 41–52.
- Sammallahti, Pekka 1988: Historical Phonology of the Uralic Languages with Special Reference to Samoyed, Ugric, and Permic, in Denis Sinor ed.: *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*, Leiden, E. J. Brill, 478–554.
- Sima Ferenc 2005: A magyar magánhangzó-harmónia jellemzéséhez, *Fórum Társadalomtudományi Szemle* **7**, 43–57.
- Szépe György 1958: Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez, in Benkő Loránd szerk.: *Magyar hangtani dolgozatok*, Budapest, Akadémiai Kiadó = *Nyelvtudományi Értekezések* **17**, 105–29.